

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Аржаанская средняя общеобразовательная школа
Пий-Хемского кожууна Республики Тыва

«РАССМОТРЕНО»

Руководитель МО:

Лашаева Д.Х.

Протокол № 1

от 14.08.2024 г.

«СОГЛАСОВАНО»

Зам. директора по УВР:

Тюлюш Л.Б.

Протокол № 1

от 28.08.2024 г.

«УТВЕРЖДАЮ»

Директор школы:

А.Б. Байкара

Приказ № 150

от 30.08.2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
по родной (тувинской) литературе

ДЛЯ 8 КЛАССА
НА 2024/2025 УЧЕБНЫЙ ГОД

Составитель программы:
Ооржак Лариса Александровна,
I квалификационная категория.

АРЖААН, 2024 г.

Тайылбыр бижик.

Ажылчын **программаны** тургузарда Чамзырын Е. Т., Кужугет М. А., Ооржак Л. Х.– Кызыл: Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы. Национал школа хөгжүдөр институт, 2012.-104 а. Ажылчын программа С.С.Сүрүң-оол, С.Б. Байыр-оол. Тыва чогаал. Тыва ортумак школаның 8-ки класының номчулга ному.-ТывНУЧ: Кызыл. – 2005 ч. **өөредилге номунга** дүгжүп турар.

2005 чылдан тура 8-ки класстың тыва чогаал номунуң чаа үндүрүлгези болбаан.

Тыва аас чогаал болгаш литература болза ажылчы чоннуң чогаадыкчы салым - чаяанының боттуг көстүүшкуннери болур. Аас чогаалы тываларның ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, болбаазырадып келгени сөстүң уран - чечен чүүлү болур. Ооң эстетиктиг чаңчылдарыңга даянгат, делегейниң улустарының литератураларының үлегер-майыын эдерип, тыва чечен чогаал 20 чүс чылдың чээрбиги чылдарындан бээр боттанып келген. Амгы үеде тыва аас чогаалы болгаш литература Тыва Республиканың чонунуң культуразының эң улуг доктаамал эстетиктиг чаңчылдарлыг уран-чүүлү болу берген. Ол ам чонну чаагай чаңчылдарга кижизидериниң, өгбелерниң алдарлыг төөгүзүн өөренириниң, келир үеге бүзүрөп болур дугайында идегелди быжыглаарының чепсээ апарган.

Тыва чогаалды өөредириниң сорулгалары:

- Сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг чөптүг, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг, хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт культуразын үнелеп билир кижини хевирлээр;
- Сөзүглелдин тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының эмоционалдыг талаларын, идея-тематиктиг утказын ханы сайгарып шыдаар номчукчуну кижизидер;
- Номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун камгалап билири;
- Чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деннеп сайгарары;
- Аас болгаш бижимел чугааны сайзырадыры;
- Чогаал теориязының эге билиглериңге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн ханы сайгарып билири;
- Орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдар-биле хөөнеш уткалыг чогаалдарны деннеп сайгарарыңга өөредир.

Сорулгаларны чедип алырда, күүседир негелделер:

- Улустуң аас чогаалының жанр - хевирлерин өөредир;
  - Тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүң үе-чадаларының онзагай демдектерин тодарадыр;
  - Орус болгаш делегей литературазының шылгарангай чогаалдарын уругларга таныштырар;
  - Тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деннеп сайгарып, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир;
- Тыва чогаалга хамаарылгалыг аудио, видео бижилгелерни чорудуп, интернеттен чугула медээлерни дилеп тып, оларны ажыглап билиринге чаңчыктырар;

Аас чогаалы болгаш литература кижилерниң медерелин сайзырадырыңга, сагыш-сеткилин байыдарыңга, аажы-чаңын хевирлээринге, чоннуң чаагай чаңчылдарын эдереринге аажок улуг салдарны чедирип турар.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу.

Тыва чогаал–Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемни өөредириниң кол сорулгасы – тыва чогаалды амыдырал-биле холбаалыг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээр.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзүн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Тыва чогаалды өөредип тура, өске эртем-биле харылзаазын илередип, чаа педагогиктиг информация-коммуникативтиг технологияларны

ажыглап, кичээлдерниң янзы-бүрү хевирлерин чогаадыкчы езу-биле эрттирер. Делегей литературазының болгаш Россия чоннарының шылгарангай чогаалдарын номчуп, тыва чогаал-биле деннеп сайгарып, кичээлдерге ажыглаар.

Тыва чогаал кичээлдери уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлээр.

Тыва аас чогаалы болгаш литература ажылчы чоннуң чогаадыкчы салым – чаяанының боттуг көстүүшкүннери болур. Аас чогаалы тываларның ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, болбаазырадып келгени сөстүң уран чүүлү болур. Ол ам чонну чаагай чаңчылдарга кижизидериниң, өгбелерниң алдарлыг төөгүзүн өөренириниң, келир үеге бүзүрөп болур дугайында идегелди быжыглаарының чепсээ апарган.

Улустуң аас чогаалының болгаш литератураның теоретиктиг билиглерин шиңгээдип алырынга, оларны амыдыралга ажыглап билиринге тыва литература кичээлдери дузалаар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир аргалыг. Ынчангаш литература, уран-чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Эге школага чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин кол нити школага улам сайзырадып, литература – уран сөстүң байлаа деп билиндирибишаан, литература теориязында уран-чечен аргаларны кол нити школаның 5-6 класстарынга ханы өөредир. Уругларның назы-харын барымдаалап, солун, кижизидикчи уткалыг, бойдус камгалалынче, чаа чүүлдери шиңгээдип алырынче угланган чогаалдарны шилип өөредир.

Кол нити школаның 7-8 класстарынга өөреникчилерниң номчулга культуразын бедидип, чогаал сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаалчының намдары-биле холбап, чогаал теориязындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөредир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышкынныг бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонургалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемниниң утка-тургузуу.

8 класс (68 шак)

Кирилде кичээл (1 шак) «Чогаал дугайында сөс»

Чечен чогаалдарны номчуур болгаш сайгарары (46 шак)

Чечен чогаалдар.

Чечен чогаалдарны номчааш, чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнээр. Чогаалдың тема, идеязы, сюжет болгаш композициязы, дылын сайгарары.

Чечен чогаалдарда мөзү-бүдүш айтырыглары.

Шүлүк-чечен чогаалдын онзагай хевири. Тургузуу, аяны, эстетиктиг ужур-дузазы.

Чогаал теориязы. (4 шак)

Шүлүглел дугайында билиг.

Композиция болгаш сюжет дугайында билиг.

Шии дугайында билиг.

Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.

Класстан дашкаар номчулга (7 шак)

Хыналда ажыл (3 шак)

Номчаан чогаалдарга хамаарышкан тестилер күүседире. Чогаал теориязынга зачет дужаары.

Чугаа сайзырадылгазы. (6 шак)

Эдертиглер, чогаадыглар...

8-ки класстың өөреникчилериниң билиинге негелделер.

- чогаалдың бижиттинген үези-биле харылзаазын тодарадып билир;
- чечен чогаалдың темазын, идеязын, сюжедин, композициязын тодарадып билир;
- чогаалда көдүрген проблеманы тодарадып билир;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын ылгап билир;
- чогаалдарның бүгү аймактарын болгаш хевирлерин аянныг номчуур;
- чогаал сөзүглелиниң планын тургузуп билир, ону езугаар аас-биле азы бижимел-биле үнелеп билир шыдаар;
- чогаал аймактарының жанр хевирлериниң ылгавырлыг талаларын илередип билир;
- дылдың уран чурумалдыг аргаларын тодарадып, оларның чогаалга ужур-дузанын тайылбырлап билир;
- номчаан номунга, көргөн кинозунга, шиизинге аас-биле азы бижимел-биле үнелеп берип шыдаар;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылып билир;
- литературлуг терминнер словарьларын, энциклопедияларны ажыглап билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгаларлыг ажылдарны билир, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билир;
- өөренген чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүң барымдааларын база литература теориязын ажыглап билир;
- өөренген чогаалдарынга даянып, чараш мөзү-бүдүштүг, бедик культуралыг болур.

Кичээлдің темазы	Шағы	Кичээлдің хеквири	Уругларның билиглеринге кол негелделер	Онаалга	Үези	
					План аайы-биле	Эрттирген үези
I-ги үлдүң (16 шак)						
Чогаал дугайында сөс	1	Кирирлде кичээл	Предметтиг: чечен чогаал-кижиниң иштики байлак сагыш-сеткилин билип база долгандыр турар делегейни шиңгээдип алырынга уран чүүлдүң онзагай хевири. Чогаалдың мөзү-бүдүш болгаш эстетиктиг көрүштү кижизидеринге салдары. Чогаалчының ниитилел болгаш амыдырал-биле харылзаазы, ону чогаалга чуруурунунуң ужур-дузазы. Литератураның кол сорулгазының дугайында тайылбыр. Метапредметтиг: сөзүглел-биле ажылды чорудары. Бот-тускайлаң: чечен чогаалга сонуургалдыг болуру	Арын 3-4, номчуур.		
С.Сарыг-оол. Улуг-Хемим-чогаалдың идеялиг утказы	1	Чаа тема тайылбырларының кичээли	Предметтиг: шүлүглелде кижини болгаш бойдус темазын ажытканы. Метапредметтиг: тема болгаш идеязын тодарадып билири. Бот-тускайлаң: торээн черинге ынак болуру	Арын 8-12, номчуур.		
С.Сарыг-оол. Улуг-	1	Быжыгл	Предметтиг: чогаалда лириктиг маадырның, хемниң	Чогаадыг		

Хемим-шүлүглелдин композициязы		аашкын кичээл	овур-хевирлери. Чогаалдың тургузуу. Метапредметтиг: карта-биле ажылды чорудуп билири. Бот-тускайлаң: төрөөн черинге ынак болуру	бижиир «Төрөөн черимниң хеми»		
С.Сарыг-оол. Улуг-Хемим-шүлүглелдин уран-чечени	1	Катаптаа шкын кичээл	Предметтиг: үе болгаш девискээрни чурааны. Дылының уран-чечени, ында чурумалдыг аргаларны, чурумалдарны, минниишкиннерни ажыглааны. Метапредметтиг: хемниң пейзажын чурууру. Бот-тускайлаң: төрөөн черинге ынак болуру	Шүлүглелдин 1-ги азы 3-кү эгезин доктаадыр.		
Шүлүглел дугайында билиг	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: шүлүглелдин өске жанрлардан, ылаңгыя шүлүк чогаалындан, ылгалды. Шүлүглелде проза болгаш шүлүк жанрларының шынарларының каттышканы. Тыва литературада шүлүглелдерниң чижектери. Тыва литературада шүлүглелдер, оларның авторлары. Метапредметтиг: сөзглел-биле ажылды чорудары. Бот-тускайлаң: чечен чогаалга ынак болур	Арын 13, номчуур.		
Чогаадыг «Чайгы дыштанылганың салдары»	1	Хыналда кичээл	Предметтиг: алган билиглерин практика кырнынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: эртемге сонуургалдыг болуру	Өөрөнгөн чогаалдарын катаптаар		
Чугаа сайзырадылгазы «Мээң суурум»	1	Чугаа сайзырадылгазы	Предметтиг: алган билиглерин практика кырнынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: эртемге сонуургалдыг болуру	Өөрөнгөн чогаалдарын катаптаар		

В.Ш.Көк-оол. Самбажык- чогаалдың идеялиг утказы	1	Чаа тема тайылбы рлаарын ың кичээли	Предметтиг: драманың темазы. Шииде социал чөрүлдээлерден тывылган идеялиг конфликт. Метапредметтиг: төөгү эртеми-биле холбаары. Бот- тускайлаң: чечен чогаалга сонуургалдыг болуру	Арын 14-62, номчуур.		
В.Ш.Көк-оол. Самбажык-шииниң композициязы	1	Быжыгл ашкын кичээл	Предметтиг: чогаалда үе болгаш девискээр. Шииниң кол-кол персонажтары. Метапредметтиг: төөгү эртеми-биле холбаары. Бот-тускайлаң: аяанныг номчулгага сонуургалдыг болуру	Шииниң сюжедин бижип эккээр.		
В.Ш.Көк-оол. Самбажык-овур- хевирлерниң онзагайы	1	Катаптаа шкын кичээл	Предметтиг: Самбажыктың омур-хевири, бурунгаар көрүштүг тура-соруу. Алдан-маадырларның аразында демнии, эрес-дидими. Метапредметтиг: төөгү эртеми-биле холбаары. Бот-тускайлаң: чечен чогаалга сонуургалдыг болуру	Кол маадырның овур-хевирин тургузар		
В.Ш.Көк-оол. Самбажык-уран- чечениниң онзагайы	1	Сайгары лга кичээл	Предметтиг: «Дургун» деп сөстүң тывылганы, ооң амгы үеде тайылбыры. Метапредметтиг: төөгү эртеми-биле холбаары. Бот-тускайлаң: чечен чогаалга сонуургалдыг болуру	Арын 58, № 3.		
В.Ш.Көк-оол. Самбажык-төөгүлүг ужур-дузазы	1	Чаа тема тайылбы рлаарын ың кичээли	Предметтиг: шииниң дылының уран-чечени, ында улустуң аас чогаалының ажыглалы, маадырларның овур-хевирлерин чуруурунга ужур-дузазы. Монологтарның, диалогтарның персонажтарының психологтуг байдалдарын дамчыдарынга ролю. Кызыл хаяаның символиктиг утказы. Шииниң дугайында үнелелдер. Метапредметтиг: төөгү	Арын 63, №6 .		

			эртеми-биле холбаары. Бот-тускайлаң: чечен чогаалга сонуургалдыг болуру			
Ши дугайында билиг	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: ши аймааның чогаалдарының проза, шүлүк жанрларындан ылгалдыы, онзагай шынарлары. Ооң кол бөлүктери: драма болгаш комедияның тодарадылгалары, чижектери. Метапредметтиг: сөзүглелдер-биле ажил чорудары. Бот-тускайлаң: патриотчу болуру	Арын 63-64, номчуур.		
Кл.д.н. Е.Т.Танова «Иениң салым-хуузу»-боттук барымдааларга даянып бижээн уран-чечен тоожу	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: ава кижиниң салым-чолун, омур-хевирин чурааны. Аваның мерген угаанныы, туруштуу, өг-бүлезинге, уруунга ынакшылы. Ада кижиниң уруунуң салым-чаяанынга үлегер болганы, деткимчези. Уран-чечени. Өске эртемнер-биле харылзаазы. Кижизидикчи утка-шынарлыы. Метапредметтиг: орус литератураның чогаалдары-биле деңнээри. Бот-тускайлаң: ава кижини үнелеп, хүндүлөп билири.	Чогаалдың сюжедин бижип эккээр		
Эдертиг «Чогаадыг» арын.88	1	Хыналда кичээл	Предметтиг: алган билиглери практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: күш-ажылга ынак болуру.	Өөрөнгөн чогаалдарын катаптаар		
Частырыглар-биле ажил	1	Сайгарылга кичээл	Предметтиг: алган билиглери практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: күш-ажылга ынак болуру.	Зачетка белеткенир		
II-ги үлдүң (16 шак)						

Ю.Ш.Күнзегеш. Дыт-чогаалчының философчу лириказының онзагай илерээшкени	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: чогаалдың идеялиг утказы, тургузуу. Чогаалда кижиге болгаш бойдус темазын ажытканы. Метапредметтиг: шүлүкте уран чурумалдыг аргаларны ажыглаанын хайгаарап билири. Бот-тускайлаң: чечен чогаалга ынак болуру	Арын 66, №4.		
Ю.Ш.Күнегеш. Чөөн чүктүң кижизи мен-идейлиг утказы	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: авторнуң тыва литературага «чөөн чүк» деп билиишкени киригени. Кижиниң төрөөн чери, бойдузу-биле харылзаазы. Ю.Ш.Күнзегештиң чогаадыкчы ажылының дугайында литература-сайгарылгалыг жылдар. Метапредметтиг: чечен чогаалды сайгарып билири. Бот-тускайлаң: бодун ниитилелдин бир тускай кижизиг кылдыр көөрү.	Арын 66-68. Шүлүктүң үзүндүзүн доктаадыр.		
Патриотизм темазынга катаптаашкын (зачет)	1	Быжыгл аашкын кичээл	Предметтиг: алган билиглерин практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: күш-ажылга ынак болуру.	Өөрөнгөн чогаалдарын катаптаар		
К-Э.К.Кудажы. Тараа-идейлиг утказы	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: авторнуң баштайгы тоожузу. Чогаалдың тема, идеязы. Эпиграфтың ужур-утказы. Метапредметтиг: айтырыглар салыры, ном-биле ажылдап билири эштери болгаш башкы-биле харылзаа тудуп билири. Бот-тускайлаң: чечен чогаалга сонуургалдыг болуру	Арын 69-85, номчуур.		
К-Э.К.Кудажы. Тараа-чечен чугааның уран-	1	Быжыгл аашкын	Предметтиг: тоожуда үе болгаш девискээр. Чогаалдың дылының уран-чечени. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде	Чогаалдың эгелеринге		

чечени		кичээл	чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	аттар бээр.		
К-Э.К.Кудажы. Тараа-чогаалдың төөгүлүг ужур-дузазы	1	Катаптаа шкын кичээл	Предметтиг: тоожуда ада кижиниң амыдырал дээш тура-соруктуу, ажы-төл кижизидилгезинге кол черни ээлеп турары. Суваң ирейниң чагының идеялиг утказы. Чогаалда найырал темазы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Чогаалдан профессионали змнерни ушта бижип эккээр		
Композиция болгаш сюжет дугайында билиг	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: сюжеттиң кезектери. Чогаалды сайгарарыга оларның ужур-дузазы. Композицияның кезектери болгаш элементилери. Чогаалга оларны тодарадып билири. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Арын 86-88, номчуур.		
С.С.Сүрүң-оол. Озалааш хем-чогаалдың идеялиг утказы	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: чогаалдың идеялиг утказы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Арын 89-117, номчуур.		
С.С.Сүрүң-оол. Озалааш хем-	1	Сайгарылга	Предметтиг: тургузуунуң онзагайы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде	Чогаалдың сюжедин		

тургузуунуң онзагайы		кичээл	чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөрөдилгеже сундугары.	тургузар.		
С.С.Сүрүң-оол. Озалааш хем-маадырларның омур-хевири болгаш классификациязы.	1	Сайгары лга кичээл	Предметтиг: чогаалда кирген маадырлар. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөрөдилгеже сундугары.	Кол маадырларның омур хевирин тургузар.		
С.С.Сүрүң-оол. Озалааш хем-уран-чечени.	1	Сайгары лга кичээл	Предметтиг: дылының онзагайы. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөрөдилгеже сундугары.	Бирги эгениң уран-чечен аргаларын тодарадыр.		
С.С.Сүрүң-оол. Озалааш хем-чогаалдың төөгүлүг умжур-дузазы.	1	Чаа тема тайылбы рларын ың кичээли	Предметтиг: төөгүлүг умжур-дузазы. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөрөдилгеже сундугары.	Арын 117, № 4		
С.С.Сүрүң-оол. Озалааш хем-түңнел сайгарылга.	1	Түңнел кичээл	Предметтиг: чогаалдың кезектериниң аайы-биле утказын чугаалап билири. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөрөдилгеже сундугары.	Утказын эдerti чугаалап өөренир		

Кл.д.н. С.Пюрбю. Кызыл кош- утказының төөгүлүг ужур-дузазы	1	Чаа тема тайылбы рлаарын ың кичээли	Предметтиг: чогаалдың идеялиг утказы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын шиитпирлээрде чижектерни тыпкаш, деннеп сайгарары. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Чогаалдың прототивиниң дугайында дыңнадыг бижиир.		
Кл.д.н. С.А.Сарыг- оол. Чечен биле Белекмаа – баштайгы тыва либретто	1	Чаа тема тайылбы рлаарын ың кичээли	Предметтиг: хөгжүмнүг шииде бурунгу Тываның амыдыралы. Кол чөрүлдээниң чылдагааны. Кол персонажтар. Тема, идеязы, уран-чечени. Аас чогаалының үлегерлери болгаш чогаалчының уран сөске хамаарыштыр чаартыкчы ажилдаанының чижектери. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедиинскинерин унелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Чогаалдың сюжедин бижип эккээр		
Чогаадыг «Солун чогаал»	1	Хыналда кичээл	Предметтиг: алган билиглерин практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Зачетка белеткенир.		
III-кү үлдүң (20 шак)						
Калбак чогаал жанрынга катапашкын (зачет)	1	Хыналда кичээл	Предметтиг: алган билиглерин практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Өөренген чүүлдерин катаптаар.		
А.Үержаа. Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы-	1	Чаа тема тайылбы рлаарын	Предметтиг: чогаалдың янзы-бүрү поэктиг омур- хевирлер. Амыдыралдың утка-дөзүнүң болгаш кижиниң амыдыралчы туржунуң дугайында	Арын 123, №2.		

философчу лирика.		ың кичээли	бодалдарны илереткени. Кускуннуң овур-хевири шүлүктүң идеялиг утказын илередиринге ажыглааны. Чагыг мотивтиң күштүү. Чогаалдың тургузуу. Уран-чечени, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны, адалгаларның ужур-утказы. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөрөдилгеже сундугары.			
А.Үержаа. Ажыл-күш-ажылчы ужур-дузазы	1	Чаа тема тайылбырларын ың кичээли	Предметтиг: шүлүктүң идеязын антитеза аргазы-биле илередип үндүрүп келгени. Тургузуунуң онзагайы, уран-чечени. Риториктиг айтырыгларны ажыглааны, оларның ужур-утказы. Шүлүктүң мергежил шилип алырынга, хамааты туружун илередип быжыглаарынга салдары. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөрөдилгеже сундугары.	Чогаадыг бижип экээр «Келир үеде амыдыралда мээң туружум»		
Ч.Ч.Куулар. Шораан-салым-чол темазынга бижиттинген чогаал	1	Чаа тема тайылбырларын ың кичээли	Предметтиг: авторнуң допчу намдары. Тыва улустуң чогаалчызы Ч.Кууларның тыва литератураның шүлүк болгаш проза жанрларының сайзыралынга киирген үлүг-хуузу. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөрөдилгеже сундугары.	Арын 125-167, номчуур		
Ч.Ч.Куулар. Шораан-	1	Быжыгл	Предметтиг: маадырның прототиви. Шорааның о/х.	Арын 159, №3.		

кол маадырның иштики делегейи		аашкын кичээл	Оолдуң иштики делегейи, сеткилиниң дойлуушкуннары. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкуннерин үнелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду үнелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.			
Ч.Ч.Куулар. Шораан-психологизм аргазын ажыглааны	1	Катаптаа шкын кичээл	Предметтиг: кол маадырның өөредилгеже чүткүлдүүн, хөгжүмчү болур салым-чаяанының илерээнин детальдар дузазы-биде чурааны. Психологизм аргазын чедимчелиг ажыглааны. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкуннерин үнелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду үнелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Чогаалдан төрел харылзааларны ушта бижиир		
Ч.Ч.Куулар. Шораан-төрел харылзааларны көргүскени	1	Сайгарылга кичээл	Предметтиг: тыва улустуң төрел харылзааларын, ёзу-чаңчылдарын тоожуда көргүскени. Чогаалдың дылының уран-чечени. Улустуң аас чогаалының ажыглалы, ооң кижизидикчи салдары.Уран чурумалдыг аргалар. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкуннерин үнелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду үнелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	1-ги эгениң уран-чечен дылын сайгарар.		
Кл.д.н. А.Х-О.Ховалыг. Үш үне.-патриотизм темазын көргүскени	1	Чаа тема тайылбырларын ың	Предметтиг: чогаалда лириктиг маадырның төрөөн черинге, чонунга, дылынга ыдыктыг хамаарылгазының илерээни. Дылының уран-чечени, чурумалдыг аргаларны ажыглааны. Метапредметтиг:	Шүлүктүң тургузуун сайгарып эккээр		

		кичээли	өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.			
Е.Т.Танова. Илбилиг согун-идейлиг утказы	1	Чаа тема тайылбырлаарын ың кичээли	Предметтиг: чогаалдың идеялиг утказы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Арын 169-200, номчуур.		
Е.Т.Танова. Илбилиг согун-тургузуунун онзагайы	1	Быжыгл аашкын кичээл	Предметтиг: тургузуунун онзагайы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Арын 201, №1.		
Е.Т.Танова. Илбилиг согун-сюжединиң онзагайы	1	Катаптаа шкын кичээл	Предметтиг: сюжединиң онзагайы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Чогаалдың сюжедин бижиир.		
Е.Т.Танова. Илбилиг согун-маадырларның катаптаттынмас омур-хевир	1	Сайгарылга кичээл	Предметтиг: чогаалда кирген маадырларның онзагайы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Бодун боду унелеп шыдаптары. Өөредилгеже сундугары.	Кол маадырларның омур хевирин көргүзер.		
Кл.д.н. К.Э.Кудажы. Таңды кежи-бойдус	1	Чаа тема тайылбырлаарын	Бойдус темазын чырытканының онзагайы. Тоожукчу маадырның о/х. Кырган-аваларның омур-хевирлери.Тыва ёзу-чаңчылдарны	Уран-чеченин сайгарар.		

темазын чырытканы		ың кичээли	сагыры.Чогаалдың уран-чечени.			
А.А.Даржай. Авамга-идейлиг утказы	1	Чаа тема тайылбы рлаарын ың кичээли	Предметтиг: чогаалдың идеялиг утказы. Метапредметтиг: чоннуң төөгүзүн билип алыры. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.	Арын 205, №6.		
К.Д.Чамыяң. Ханы дазыл-башкы кижиниң омур-хевирин көргүскени	1	Чаа тема тайылбы рлаарын ың кичээли	Предметтиг: тема, идеязы. Башкы кижиниң ажылын, өөреникчилерниң салым-чолу дээш харыысалгалыын Агар-оол башкының омур-хевиринге даянып чогаалда көргүскени. Метапредметтиг: чоннуң төөгүзүн билип алыры. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.	Арын 205-226, номчуур.		
К.Д.Чамыяң. Ханы дазыл-сюжединиң онзагайы	1	Быжыгл ашкын кичээл	Предметтиг: башкылар коллективиниң, Пар-оолдуң, ачазының болгаш соңгу иезиниң аразында харылзаалардан чогаалда социал чөрүлдээлерниң илереп келгени. пар-оолдуң эки, багай чүүлдерни ылгап, угаап билир кижини бооп хевирлеттингенинге Агар-оол башкының салдары. Метапредметтиг: чоннуң төөгүзүн билип алыры. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.	Чогаалдың сюжедин бижиир.		
К.Д.Чамыяң. Ханы дазыл-дылының	1	Катаптаа шкын	Предметтиг: дылының уран-чечени. Кол маадырның сагыш-сеткилин илередиринге, чогаалдың идеялиг	Кол маадырларның		

уран-чечени		кичээл	утказын ажыдарынга бойдус чурумалының ужур-дузазы. Метапредметтиг: чоннуң төөгүзүн билип алыры. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.	овур- хевирин бижиир.		
К.Д.Чамыяң. Ханы дазыл-кижизидикчи ужур-дузазы	1	Сайгары лга кичээл	Предметтиг: чогаалдың кижизидикчи ужур-дузазын угаап билири. Метапредметтиг: чоннуң төөгүзүн билип алыры. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.	Уран- чеченин сайгарар.		
Эдертиг «Кескинди хлеб» арын 93	1	Чугаа сайзыра дылгазының кичээли	Предметтиг: алган билиглерин практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.	Өөрөнгөн чогаалдарын катаптаар		
Частырыглар-биле ажыл	1	Сайгары лга кичээл	Предметтиг: алган билиглерин практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.	Дүрүмнерни катаптаар		
IV-кү үлдүң (16 шак)						
К.Д.Чамыяң. Ханы дазыл-түңнел кичээл	1	Түңнел кичээл	Предметтиг: чогаалдың дугайында литература-сайгарылгалыг ажылдар. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедииншикнерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын	Конспектилер кылыр		

			чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.			
Кл.д.н. З.Намзырай «Дуруяалыг-Шөл»-патриотчу ужур-дузазы	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: төрөөн чер темазының туружу. Чогаалчының чер-чуртунга, бойдузунга ынакшылы. Чогаалда күскү бойдус чурумалының лириктиг маадырның сагыш-сеткилин илередиринге салдары. Авторнуң бойдус темазынга бижиттинген шүлүктөриниң өске чогаалдар-биле үн алчып турары. Шүлүктүң тургузуу: строфалар, строкалар, эге аянажылганың хевирлери. Уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Дуруяалыг шөлдүң чуруун чуруп эккээр		
Шүлүк чогаалынга катаптаашкын (зачет)	1	Хыналда кичээл	Предметтиг: алган билиглери практика кырынга ажыглап билири. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Өөренген чүүлдерин катаптаар.		
К.Д.Чамыяң. Мөңгүн оттук-чогаалдың идеялиг утказы	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: чогаалдың идеялиг утказы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Арын 226-271, номчуур.		

К.Д.Чамыяң. Мөңгүн оттук-тургузуунуң онзагайы	1	Быжыл аашкын кичээл	Предметтиг: тургузуунуң онзагайы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Арын 263, №4.		
К.Д.Чамыяң. Мөңгүн оттук-сюжединиң онзагайы	1	Катаптаа шкын кичээл	Предметтиг: сюжединиң онзагайы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Сюжедин бижип эккээр.		
К.Д.Чамыяң. Мөңгүн оттук-маадырларның омур-хевирин	1	Сайгарылга кичээл	Предметтиг: чогаалда кирген маадырларны үнелеп билири. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Кол маадырның омур-хевирин бижиир.		
Кл.д.н. М.Б.Доржу. Даг эзирин.-новелла жанрының сайзыралы	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: чогаалда ачаның болгаш эзирниң чечен омурларының чергелешкээ. Аңчы ачазыныңчагыларының оглунга дээштиг болганы, оолдуң миннишкени. Эзирге хамаарыштыр өөредиглиг ханы утка. Новеллада символиктиг уткаже шилчээн о/х. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Арын 271, №4.		

М.Б.Ховалыг. Ыдыктаан тук-төөгү-барымдаалыг чогаал	1	Чаа тема тайылбы рлаарын ың кичээли	Предметтиг: ыдыктыг XIV-кү Далай-Лама башкының Тывага кээп чораан төөгүлүг үези. Тываның ыдыктыг символикалары болгаш төөгүзү. Тыва литературада туризм, альпинизм темазын сайзыратканы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Арын 272-289, номчуур.		
М.Б.Ховалыг. Ыдыктаан тук-уран-чечен дылы	1	Сайгары лга кичээл	Предметтиг: чогаалда үе болгаш девискээр. Уран-чечени: пейзаж, портреттерни чуруурда уран чурумалдарны ажыглааны. Хуу аттарны ажыглааны, өөредиглиг салдары. Чогаалдың өске эртемнер-биле харылзаазы. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Арын 289, №6.		
Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг	1	Чаа тема тайылбы рлаарын ың кичээли	Предметтиг: барымдаалыг чогаалдарның онзагай шынарлары. Амыдырал-биле холбаалыы. Очерк жанрының барымдаалыг чогаалдарның тыптырынга үндезин болганы. Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар, оларның авторлары. Метапредметтиг: өөредилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Арын 290, айтырыгларга харыылаар.		

З.А.Намзырай. Эглип келир куштарым	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: чогаалдың идеялиг утказы. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Арын 292, №6.		
А.Х-О.Ховалыг.Кара-Даг дугайында баллада	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Предметтиг: чогаалдың идеялиг утказы. Метапредметтиг: өөрөдилгенин айтырыгларын камгалап. Бодунун чедишкиннерин унелээри. Бот-тускайлаң: Ажылдын чаа хевирин шингээдири. Чогаадыкчы ажылынга киржири.	Арын 294, №5.		
Эдертиг «Кээрген» арын 100	1	Чугаа сайзыра дылгазының кичээли	Предметтиг: алган билиглерин практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.	Өөрөнген чогаалдарын катаптаар		
Чылда өөрөнген чогаалдарга катаптаашкын	1	Быжыгл аашкын кичээл	Предметтиг: алган билиглерин практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.	Өөрөнген чогаалдарын катаптаар		
Түңнел кичээл	1	Түңнел кичээл	Предметтиг: алган билиглерин практика кырынга ажыглап билири. Бот-тускайлаң: Бодунун кандыг бергеге таваржып турарын билири, ону эртип шыдаар аргаларын тып шыдаары.			

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА

Чаңгыс авторлуг номнар

Арапчор А.Д. Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары. Кызыл:ТНУЧ, 2010. – 81 ар.

Аранчын Ю.Л. Тыва улустуң маадырлыг оруу. Кызыл:ТНУЧ, 2011. – 208 ар.

Дарбаа Ю.К. Тыва дугайында 99 айтырыгга харыылар. Абакан:Журналист. 2010. – 154.

Калзан А.К. Өзүлдениң демдектери. Кызыл: ТывНУЧ, 1991. – 137 ар.

Калзан А.К. Тыва литература. 8-10 класс. Кызыл: ТывНУЧ, 1987. – 150 ар.

Кенин-Лопсан М.Б. Танаа-Херел. Кызыл: ТывНУЧ, 2007. – 112 ар.

Курбатский Г.Н. Тувинцы в своем фольклоре. Кызыл: ТКУ, 2001.

Күнзегеш Ю.Ш.Тыва кожамыктар. Кызыл: Рестипография, 2005.- 189.

Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск, 2002. – 98 ар.

Орус-оол С.М. Дүрген - чугаалар. Кызыл:ТНУЧ, 1994. – 61 ар.

Ойдан-оол А.К. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьялар чыындзызы. II кезээ. Кызыл:НШХИ, 2010. – 49 ар.

Самдан З. Б.. Тыва чогаалдың кокпалары-биле. Кызыл: Рестипография, 2005.- 151 ар.

Сүндүп Д.Ч.. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 125 ар.

Танова Е.Т. Иенин салым-хуузу. Кызыл: ТывНУЧ.-68 ар.

Танова Е.Т. Чогаадыкчы орук-чол. Кызыл: ТывНУЧ, 2013. – 121 ар.

Хертек Т. Вера Байлак – амгы үениң маадыры. ТНУЧ, 2010. – 65 ар.

Чульдум Ч. Улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстерниң, ужурларның чижек тайылбыры. Кызыл: ТывНУЧ, 1999. – 62 ар.

Ийи болгаш оон-даа хөй авторлуг номнар

Бавуу-Сюрюн М.В., Доржу К.Б. Эртем бижиктери. Кызыл:ТКУ, 2006. – 156 ар.

Орус-оол С.М, Чакар Р.С. Матпаадыр. Кызыл: ТывНУЧ, 1991. – 256 ар.

Салчак В.С., Монгуш Б, Баярсайхал. Тываларнын аңныр ажылының дугайында медээлери. Кызыл: ТывНУЧ, 2010.- 81 ар.

Словарьлар:

Делгер-оол А.К, Дирчин Б.Д. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том (А-Й). Новосибирск: Наука, 2003.- 795 ар.

Делгер-оол А.К, Дирчин Б.Д. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том (К-С). Новосибирск: Наука, 2011

Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. Абакан: ХГУ им. Н.Ф.Катанова, 2004.

Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. Кызыл, 1976

Ол ышкаш:

- тыва тоолдарга үндезилээн мультфильмнер бижиткен дискилер;
- чогаалчыларның чогаалдарына чураан иллюстрациялар, чуруктар;
- уругларның билиин хынаарына белеткээн тест ажылдар.

Интернет курлавыры:

www.tuvaonline.ru

tigi.tuva.ru

museum.tuva.ru

uryanhayn.com

www.tuva.asia

tuvacheleesh.ru

tosertine.tuva.ru